

A profán mókus, avagy a módszer védelmében

Fejes László

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
ORCID 0000-0002-2756-5189¹

This paper is a reply to some problems raised in Sándor Szilágyi N.'s paper *The holy chipmunk, or, pitfalls of the method* (1999). It points out that the vagueness of results and lack of their verifiability that Szilágyi N. objects to is not a characteristic trait of historical linguistics alone. Rather, it is typical of all historical studies, and indeed of scholarship in general. It is also pointed out that such vagueness is something that historical linguists – as well as researchers in other scholarly fields – are completely aware of. It is argued that the example of the holy chipmunk is rather unrealistic. On the other hand, Szilágyi N. does not level real criticism at the method – indeed, he applies it himself. It is true, however, that his results are at least as vague as the etymologies he impugns. The paper discusses why the example of the holy chipmunk could be effective after all, and finally it proposes a possible solution for the origin of Hungarian *ezmókus* ‘dragon’ that is, of course, also hard to verify.

Keywords: historical linguistics, etymology, methodology

Kulcsszavak: történeti nyelvészet, etimológia, módszertan

1. Bevezetés

Annak idején Kálmán László hívta fel a figyelmemet Szilágyi N. Sándor *A szent mókus, avagy a módszer buktatói* (Szilágyi N. 1999) című írására. Ezt az írást mindketten igen nagyon szerettük, elsősorban szellemessége miatt. Ez a szellemesség a szó mindkét értelmében megnyilvánul. Egyrészt Szilágyi N. meglátásai eredetiek és ötletesek, másrészt – bár alapvetően nem vicces írásműről van szó – humoros is: ez a humor a címben is szereplő példában nyilvánul meg elsősorban.

Szilágyi N. példája arra a tényre épül, hogy a román *zmeu* ‘sárkány’ *ezmó/ëzmó* alakban bekerült a csángóba, és – feltehetően az *ezmó* és a *mókus* kontaminációjának köszönhetően – *ezmókus* alakváltozata is kialakult. Ha viszont a románból a *zmeu*, a csángóból az *ezmó* kiveszett volna, és az *ezmókus* vált volna általánossá, akkor – Szilágyi N. szerint – a ma-

¹ Köszönöm Molnár Cecília Saroltának és a cikk névtelen lektorainak a cikk vég-ső formájának kialakulásához nyújtott segítségüket.

gyar nyelvtörténészek, egészen pontosan a TESz. azt állapítaná meg, hogy a szó az elavult (feltehetően honfoglalás előtti török eredetű) *id, üd, egy* 'egészséges; magasztos, szent' (a *z ~ d* váltakozásra példa a *büz ~ büdös, íz ~ édes, ez ~ ide*) és a *mókus* összetételével keletkezett. Ráadásul mivel a manysi mitológia egy hőse karmos evet képében mászik fel Numi-Tóremhez, a nyelvészek is biztosak lehetnének értelmezésükben, és „minden erről szóló tankönyvben biztos tudásként lenne ott, hogy őseink szent állatként tisztelték a mókust”, és „a jelentésváltozás alapja éppen az volt, hogy egyik hiedelemlény nevét a másikkra vitték át”.

Ilyen szellemes példakkal senki nem vitatkozik szívesen, több okból sem. Egyfelől nem jó érzés más szellemességét elrontani; olyan, mint az ünneprontás, főként, ha az ember maga nem tud annyira szellemes lenni, mint az, akivel vitába száll. Másfelől parabolák esetében az a vád is érheti a kritikust, hogy túl komolyan vette a példát, nem érti a viccet, leragad a lényegtelen részleteknél stb. Mégis azt gondolom, hogy a szent mókus példája van annyira súlyos, hogy komolyan megvizsgáljuk az érvényességét. Kálmán László szellemiségéhez pedig aligha lehet méltóbb bármi, mint egyet nem érteni valamivel vagy valakivel – akár olyannal sem, amit vagy akit egyébként szeretünk.

2. Mi a módszer – és mi vele a baj?

Szilágyi N. írásának alcíme a módszer buktatóira utal, és a szent mókus példázatának célja is e buktatókat leleplezni. De mi lenne ez a módszer? Szilágyi N. az összehasonlító-történeti módszert nevezi meg, melynek úttörőiként Sajnovics Jánost, Gyarmathi Sámuelét és Franz Boppot nevezi meg, közülük pedig különösen Gyarmathinak tulajdonít kulcsszerepet a módszertani elvek kidolgozásában. Szilágyi N. jól érezhetően élcelődik azon, hogy a nyelvészek büszkék voltak erre a módszertanra, és szerinte attól való félelmükben hangoztatták, hogy van nekik ilyen, hogy „ezt még mindig nem hiszi el mindenki”. Hozzáteszi, hogy a kísérletezés lehetőségének hiánya kisebbségi érzéssel töltötte el a nyelvészeket, és ezért érezték fontosnak állandóan hangsúlyozni, hogy nekik van módszertanuk. Ennek kapcsán megjegyzi, hogy az angolban a *science* ma sem vonatkozik a humán tudományokra, csak a természettudományokra.

Szilágyi N. szerint a természettudományok és a(z) összehasonlító-történeti) nyelvtudomány között az a különbség, hogy a természettudós a hipotéziseit nem biztos ismeretként kezeli, hanem kísérleti úton ellenőrzi, esetleg megvárja azt a pillanatot, amikor ellenőrizheti (pl. hogy a napfogyatkozás akkor következik-e be, amikorra várta), és csak akkor tekinti

igazoltnak, ha ily módon ellenőrizte. Ezzel szemben ilyen lehetősége az összehasonlító-történeti nyelvésznek nincs.

Könnyen belátható, hogy ez a szembeállítás ebben a formájában aligha lehet érvényes.

Először is észre kell vennünk: amiről itt szó van, az nem az összehasonlító-történeti nyelvtudomány, hiszen az a nyelvek rokonságát állapítja meg, illetve rokonnak tartott nyelvek adataiból következtet azok történetére – ilyesmiről Szilágyi N.-nél ezen a ponton (még) nem esik szó, és hasonló a szent mókus példázatában sem játszik szerepet (ott csak a nyelvrokonok mitológiája kerül elő). Amiről itt szó van, az a történeti nyelvészet, legalábbis azon válfaja, amely nyelvemlékekkel nem dokumentált korszakokkal foglalkozik. Ráadásul Szilágyi N.-nek valójában nem a történeti nyelvtudomány módszereivel van baja (azokról egy szót sem ejt: a szent mókus példázatában felbukkannak az elemei, mint pl. a hangváltakozásokkal vagy jelentésátvitellel való magyarázat, de Szilágyi N. önmagukban ezek egyikét sem kifogásolja), hanem a tárgyával: egészen pontosan azzal, hogy a múlttal foglalkozik. Ő ugyan azt állítja, hogy a módszer miatt nem lehet kizárni a hibás értelmezést, de ez nem a módszerből következik, hanem abból, hogy a múlttal nem lehet kísérletezni. Ebben azonban a különbség nem a természettudományok és a nyelvtudomány (vagy a humán tudományok), hanem azok egyes ágai között van. A természettudományoknak is van számos területe, pl. a csillagászatnak a világegyetem vagy az égitestek kialakulásával foglalkozó ágai, illetve a geológia vagy a paleontológia, mely ugyanúgy nem tudja kísérleti vagy tapasztalati úton ellenőrizni az eredményeit, ahogyan a történeti nyelvészet sem. Még ha azt meg is tudják figyelni, hogy miként formálódik a szemünk előtt egy-egy bolygó vagy galaxis, hogyan jönnek létre új szigetek vagy változnak egyes fajok egyedei, ezek nem igazolják, hogy más bolygók, galaxisok, szigetek vagy fajok története a múltban valóban úgy zajlott le, ahogy elképzeljük. Azt a történeti nyelvész is meg tudja figyelni, hogy ma miként változik a nyelv, de hogy évszázadokkal ezelőtt pont egy hasonló változás zajlott-e le, azt nem tudja biztosan megmondani. Ebben a tekintetben a természettudományok és a nyelvtudomány között nincs különbség. Az 1. ábrán szereplő mém ugyan a paleontológusokat froclizza, de képletesen a nyelvi rekonstrukcióra is vonatkozatható, éppen azért, mert a két tudományágnak ugyanazzal a bizonytalansággal kell megküzdenie.

1. ábra: Több változatban terjedő mém, pontos forrása ismeretlen

Ráadásul Szilágyi N., miközben azt kifogásolja, hogy a történeti nyelvtudomány módszereivel nem lehet biztos válaszokat kapni, úgy tesz, mintha a kísérleti módszer egyértelmű válaszokat adna. A kísérletezés során is számos hibalehetőség adódik mind a kísérletek megtervezése, mind kivitelezése során – az eredmények értelmezésekor pedig éppen annyi, mint amikor nem kísérleti úton szerzett adatokat értelmezzünk. A kísérletezés előnye, hogy ha nincsenek adataink, csinálhatunk magunknak – mivel azonban ezeket mi állítjuk elő, a legnagyobb körültekintés mellett is előfordulhat, hogy az előállított adatok mégsem fogják hitelesen reprezentálni azt a valóságszeletet, amelyre kíváncsiak vagyunk. A gyakorlatban gyakran szembesülünk azzal, hogy egy-egy esetben nem sikerül kísérleti úton igazolni egy helyes hipotézist (mármint olyat, amelyet más kísérletek később helyesnek mutatnak), vagy éppen a kísérleti eredmények helyesnek mutatnak olyan hipotéziseket, amelyeket később további kísérletek cáfolnak. Mindennek tudatában be kell látnunk, hogy a kísérletezést Szilágyi N. alaptalanul fetisizálja, indokolatlanul tekinti a biztos igazság kulcsának.

3. Egy kis vulgárfilozófia a valóság természetéről

Szilágyi N.-nek nemcsak az a problémája, hogy a nyelvtörténész tudása nem biztos, hanem az is, hogy a nyelvtörténész biztosnak tekinti: „A nyelvész azonban az ilyen hipotézisekről már csak szégyenletében sem mert valószínűségi terminusokkal beszélni. Nem azt mondta tehát, hogy *igen nagy annak a valószínűsége*, hogy ez vagy az a szó finnugor vagy honfoglalás előtti török eredetű (hiszen ki fogja azt neki elhinni, hogy amit ő művel, az tudomány, ha semmiről sem tud bizonyosat mondani?), hanem azt, hogy *be van bizonyítva*, hogy az. Pedig nincs *bebizonyítva*” (Szilágyi N. 1999: 347 – kiemelés az eredetiben). Azt most ne firtassuk, honnan szedi Szilágyi N. „a nyelvész” (értsd: a nyelvészek homogén csoportja) lelki állapotára és félelmeire vonatkozó adatokat, összpontosítsunk arra, hogy mennyire jellemzi ez a nyelvészt.

Egyszerű újságolvasóként is tapasztalhatjuk, hogy a természettudomány számtalan állításával is tényként találkozhatunk olyan kérdésekben, mint hogy mikor keletkezett a világegyetem, miért haltak ki a dinoszauruszok, vagy hogy kereszteződött-e a neandervölgyi ember a Homo sapiensszel. Az ilyen biztos eredményekről aztán általában tíz évvel később azt is olvashatjuk, hogy tévesek, és a szakemberek végre megtalálták a helyes választ. Persze ha személyesen keresnénk fel a szakembereket, akkor hamar kiderülne, hogy a sajtóban vagy az ismeretterjesztő szakirodalomban tényként közölt eredményeket ők is csak nagyon valószínűnek tartják, de mivel eredményeiket általuk megbízhatónak tartott módszerekkel nyerték, mást nem gondolhatnak, mint hogy az az igazság. Majd ha új adatok kerülnek elő, akkor megváltoztatják a véleményüket.

A gyakorlat az, ami megköveteli, hogy a nagyon valószínű dolgokat igazságként fogadjuk el (ld. 2. ábra). Jó példa erre az igazságszolgáltatás működése is. Még ha tíz tanú is állítja, hogy saját szemével látta, ahogy a vádlott az áldozat fejébe vágta a baltát, a bíró akkor sem lehet biztos benne, hogy nem beszéltek össze. Hiába teszi fel a részletekre vonatkozó kérdéseit, és kap egybecsengő válaszokat, valami kis esélye mindig van, hogy véletlenül ugyanazt hazudják – valódi bizonyosságot sosem nyerhet. És hiába látja az előre megfontolt szándék bizonyítékát abban, hogy a vádlott vitte magával a baltát a helyszínre, holott semmi szüksége nem volt rá, nem tudhatja biztosan, hogy tényleg nem volt. (Legfeljebb ha előkerül a levél, amelyben az áldozat kérte a vádlottat, hogy adja már kölcsön azt a baltát, lehet próbálkozni perújrafelvétellel.) Mégsem hirdethet a bíró úgy ítéletet, hogy nagyon valószínűnek látja, hogy a vádlott bűnös, ezért elítéli, hanem kénytelen azt mondani, hogy bizonyítottnak

látja. Ha pedig a bíró kimondja az ítéletet, attól kezdve nyilvánosan is gyilkosnak lehet nevezni a vádlottat (függetlenül attól, hogy tényleg ölt-e). Az adott eljárástól függetlenül persze a bíró is beszélhet arról, hogy az ítélkezési rendszer nem tévedhetetlen, és csúszhatnak be hibák, de azért illik ügyelnie arra is, hogy ne keltsen indokolatlan bizalmatlanságot a rendszer egészével szemben – főleg, ha nem tud jobbat javasolni.

Nincs ez másképp a kísérletező természettudományokban (és a kísérletező humán tudományokban) sem. Nem véletlenül beszélünk arról, hogy a kísérletek eredménye szignifikáns-e, azaz nagyon valószínűtlen-e, hogy épp ezeket az eredményeket kapnánk, ha a feltételezésünk nem lenne igaz. A p értéke azt mutatja meg, hogy mekkora az esélye annak, hogy a mérési eredmények csak a véletlennek köszönhetőek. Ha ez az érték alacsony, akkor az eredményt szignifikánsnak szokás elfogadni. Az egyes tudományágak között eltérés van abban, hogy milyen p érték alatt tekintik az eredményt szignifikánsnak, és vannak viták arról, hogy hol érdemes meghúzni ezt a határt. A szignifikáns eredményeket legfeljebb a szó hétköznapi értelmében tekinthetjük bizonyításnak, nem pedig abban az értelemben, hogy az így szerzett tudást bárki is megkérdőjelezhetetlennek tartaná, és ne fogadná el egy későbbi korrekció lehetőségét.

Your chances of being killed by a bunny are low but never zero.

2. ábra: Több változatban terjedő mém, pontos forrása ismeretlen

Végső soron abban sem lehetünk biztosak, hogy amit tapasztalunk, az tényleg van, és nem csak egy kifejezetten számunkra vetített filmet nézünk. Egy Descartes nevű illető célzott ugyan arra, hogy legalább annak azért léteznie kell, aki ezt a filmet nézi, és hajlamosak vagyunk úgy gondolni, hogy ez azért talán tényleg több, mint valószínű (abban már megint ke-

véssé lehetünk biztosak, hogy ez a Descartes a valóságban is létezett és tett ilyen kijelentést, de ha megengedjük, hogy a tapasztalati világunk valamiképpen mégis megfelel a valóságnak, akkor ez azért nagyon valószínű).

A módszer pedig minden bizonnyal nem azért fontos a nyelvészek számára, mert félnek, hogy anélkül nem tekintenék elég tudósnak őket, hanem azért, mert ez teszi lehetővé, hogy a nyelvi adatokat a pusztá benyomásokon túl értékeljék. Innen tudják, hogy a magyar *ház* nem a német *Haus* átvétele, vagy hogy a német *haben* és a latin *habeo* – hiába hangzik hasonlóan és jelent hasonlót – nem azonos eredetű, még akkor sem, ha a német és a latin egyaránt indoeurópai nyelvek. Persze nyilván itt is hozzá kellene tenni, hogy legalábbis nagyon valószínű, hogy így van. De ha egy lelkes amatőr azzal menne Szilágyi N. Sándorhoz, hogy de miért is kellene nekünk a románból átvenni szavakat, nem lehetséges-e inkább, hogy az *ezmó*-t a románok vették át tőlünk, akkor, felteszem, szíve szerint ő is azt mondaná, hogy ez esetben ez ki van zárva, és legfeljebb a következetesség kedvéért fogalmazna úgy, hogy ez igen kevésbé valószínű.

Ha valaki úgy olvassa Szilágyi N. írását, hogy nem ismeri a nyelvtörténeti szakirodalmat, azt gondolhatja, hogy a nyelvtörténészeket szétveti a nagy magabiztosság. Ha azonban valaki a kezébe veszi a szent mokus célkeresztjében álló TESz.-t, akkor kénytelen azzal szembesülni, hogy csak a legritkább esetben találkozik az *ezmókus* apokrif szócikkéhez hasonló állásfoglalással. Az esetek többségében – lásd pl. az alább tárgyalt *egyház*, *olvas*, *üdül*, *üdvöz*, *üdvözöl*, *ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* vagy *tömérdék* szócikkeket, melyekből csak úgy süt a bizonytalanság – a szócikk utal a lehetséges magyarázat kétségessegre, vagy két (esetleg több), önmagában meggyőzőnek tűnő, ám egymást kizáró magyarázatot ad; *horribile dictu*, jelzi, hogy nincs elfogadható magyarázata.

4. Sárkány sárkánynak mókusa

Mindennek tudatában érdemes megvizsgálni, mennyire jelez a szent mokus példája komoly veszélyt. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy konstruált példáról van szó, azaz nem egy valós tévedésről. Szilágyi N. azt állítja, hogy valós példát nem adhat – holott biztos elő lehetne kaparni a magyar nyelvtudomány történetéből számos esetet, amikor adathiányból kifolyólag tévesen állapították meg egy szó eredetét, és később újabb adatok fényében bukkantak rá a helyes, vagy legalábbis ma helyesnek elfogadott, nem vitatott megoldásra.

Mint azt Szilágyi N. jelzi, a román *zmeu* és a csángó *ezmó* alak meglehetősen biztossá teszi a szó eredetét. A tévedés akkor következhetne be, ha ezek kivesztek volna – mindezt Szilágyi N. arra építi, hogy szoktak szavak kiveszni. Ez ugyan tény, de szavakat kommunikációs okból szokás kölcsönözni: vagy azért, mert az átvevő nyelvben nincsen (elég pontos) megfelelője (de igény az volna rá), vagy presztízsokból, a szavak konnotációi alapján (mennyivel menőbb egy *meeting*, mint egy *értekezlet!*). Ehhez azonban az szükséges, hogy az átadó nyelvben annak az elemnek bizonyos fontossága, a szélesebb értelemben vett kultúrában (amelybe beleértendő a gazdálkodás, közlekedés stb. is) markáns szerepe legyen. Az ilyen elemek viszont kevésbé vannak kitéve a kikopásnak. Természetesen nem állíthatjuk, hogy a kölcsönzött elemek az átadó nyelvből nem tűnhetnek el, de az ilyen esetek feltehetően ritkák, és inkább csak nagyon hosszú távon, vagy a szókincs speciális rétegeiben (pl. mesterségek szakszókincsében) lehetnek jellemzőek. Nem véletlen, hogy Szilágyi N. eleve úgy alakítja a történetet, hogy a *zmeu* csak a román nyelvjárások egy szűk, a csángóval érintkező körében volt meg. A valóság azonban az, hogy a *zmeu* nem csak a románban terjedt el nagy területen, de szláv eredetű, 'sárkány' és/vagy 'kígyó' jelentésben megvan a bolgárban, az oroszban és a beloruszban (*змею*), a macedónban (*змеј*), a horvátban, a szerbben és a szlovénban (*zmaј*) stb. Ha ezeknek csak egy része fennmaradt volna, a szemantikai hasonlóság miatt aligha kerülte volna el az etimológusok figyelmét, és bizonyára azt is kitalálhatták volna, hogy a szó román közvetítéssel kerülhetett a csángóba, még akkor is, ha hasonló szónak a románban nyoma sincs.

De tételezzük fel, hogy a szónak a szlávban sem marad nyoma, és az *ezmó* alak sem marad meg. Szilágyi N. szerint ebben az esetben az *ezmókus ez-* elemét a TESz. az *id, üd, egy* 'egészséges; magasztos, szent' elemmel azonosítaná. Érdeemes megjegyezni, hogy ezzel az előtaggal kapcsolatban a TESz. is ellentmondásos. Az *egyház* szócikkben (TESz. I: 724) ugyan azt írja, hogy az előtag több-kevesebb valószínűséggel összekapcsolható az *üdüil, üdvöz, üdvözöl, ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* szavakkal, ám az *üdüil* szócikkben (TESz. III: 1046) az *egyház, ül* 'ünnepet szentel', *ünnep* szavakkal való kapcsolatot kevésbé, az *üdvözít* szócikkben (TESz. III: 1047–1048) nem valószínűnek mondja. Hasonlóképpen az *ül* 'ünnepet szentel' szócikkben (TESz. III: 1052) az *üdvözít, üdvözül* és *üdüil* szavakkal való kapcsolatát kevésbé valószínűnek, az *ünnep* (TESz. III: 1053) szócikkben nem valószínűnek mondja. Azaz ha a TESz. az *ezmókus ez-* elemét egy 'magasztos, szent' elemhez is kapcsol-

ná, ennek az 'egészséges' elemmel való azonosságát akkor is megkérdőjelezné.

Szilágyi N. szerint a szent mókusba vetett hitet megerősítené az a tény, hogy „a vogul mitológiában például »az ember korabeli világ előtti« öreg fia is karmos evet képében hág fel Numi-Tóremhez tanácsot kérni”. Ez igen merész következtetésnek tűnik, hiszen a magyar népmesékben a főhős az égig érő paszulyon mászik fel az égbe, mégsem következik ebből, hogy a magyarok szent növényként tisztelik a babot. Eleve kérdéses persze, hogy mit is jelent a gyakorlatban az, hogy valami 'szent'. Akármit is, állatok esetében nyilván valamiféle védeltséget élvez: nem, vagy csak bizonyos korlátozásokkal vadászható. Ehhez képest az obi-ugoroknál a mókus a legközönségesebb zsákmányállat. Szakrális jellege annyira nincs, hogy a szakirodalom sehol nem foglalkozik vele kiemelten. Vértes (1990: 173–183) szerint az obi-ugorok körében a medve mellett legfeljebb a jávorszarvas, bizonyos halfajok, illetve a kígyók és békák tekinthetők szent állatnak. A lovat mint az istenek állatát tisztelik, de nem tartják szentnek, és egyes madárfajokra is vonatkoznak tabuk, de szentként nem tisztelik őket. A mókusról csak annyit szól, hogy – a lemming, a róka, a hód, a rénszarvas és a rozsomák mellett – szellemeknek köszönhető (vö. Vértes 1990: 38, 98, 105), de csak a hódról és a cobolyról jegyzi meg, hogy némi tiszteletben részesülne. Ide vonatkozó adalék, hogy a nyenyecben a vakondok neve szó szerint 'szent egér' vagy 'föld szentje', de ettől függetlenül sem tisztelik szentként, bár óvó szerepe is van (Vértes 1990: 181). A manysi mitológia kézikönyvének (Napolskikh – Siikala – Hoppál 2008) mutatójában sem a *chipmunk*, sem a *squirrel* nem szerepel, és a benne szereplő enciklopédiában sincs sem *lēḡən* 'európai/vörös/erdei mókus, evet', sem *kwošər* 'csíkosmókus, burunduk' szócikk. Hasonlóképpen nem szerepelnek mókusok a hanti mitológia kézikönyvében sem (Kulemzin et al. 2000). Ebből a kötetből – pontosabban angol változatából – Csepregi Márta ismertetésében (2007: 68) ugyan hiányol néhány állatot, de a mókus nincs közöttük. A szent mókus feltételezéséhez talán Juha Janhunennek a repülő mókusnak a szibériai sámánizmusban betöltött szerepéről szóló írása áll a legközelebb (Janhunen 1989), ez azonban éppen azt állapítja meg, hogy a repülő mókus szerepe is igen ambivalens, a mókus presztízse pedig Szibéria orosz meghódításának és ennek hatásaképp jelentkező gazdasági értékének lehet köszönhető. Ha tehát egy nyelvtörténésznek eszébe is jutna az *ezmókus*-t 'szent mókus'-ként értelmezni, aligha találhatna ehhez megerősítést az obi-ugor hitvilágról és mitológiáról szóló szakirodalomban.

Szilágyi N. elképzelt nyelvtörténésze úgy gondolná, hogy „egyik hiedelemként a másikra vitték át”. Ilyen kétségtelenül előfordulhat, de a képzeletbeli nyelvésznek azért csak szöveget üthetne a fejébe, hogy a mókus, bármennyire is szent, mégiscsak egy apró szőrös rágcsáló, míg a sárkány hüllőszerű, és tipikusan hatalmas lény. Más forrásokból (pl. Márton 1972: 279; Márton et al. 1977: 133; Mokány 1997: 77) kiderül ugyan, hogy az *ezmó* ’vitéz, táltos ló’ jelentésben is előfordul, de az utóbbi magyarázható legalább azzal, hogy két nagy állatról van szó, ráadásul a sárkány gyakran tüzet okádik, míg a táltos ló parazsat eszik, valami hasonlóság mégis van közöttük. Bár a magyar nyelvű szakirodalom erre a jelentésére valamiért nem utal, román forrásokból (Macrea 1958: 958; Breban 1980: 679; Vinereanu 2008: 922) világos, hogy a román szó elsődleges jelentése is ’mesebeli gonosz óriás’, de ezen és a ’sárkány’ jelentésen kívül ’hős, vitéz’, ’táltos ló’ és ’papírsárkány’ jelentésben is használatos. Az kevésbé furcsa, hogy a szó az utolsó jelentésében nem került át, vagy legalábbis nincs dokumentálva a magyarban, az viszont furcsa, hogy az elsődleges román jelentés a magyar nyelv román jövevényszavainak szótáraiban nem fordul elő (de vö. ÚMTSz. 2: 241; Márton 1977: 72).

3. ábra: A „magdeburgi unikornis” a Magdeburgi Természettudományi Múzeumban. Virálissá vált kép, az alkotója ismeretlen

5. Vastagok a mókusok elé!

Szilágyi N. cikkének második része a családfa metaforájával foglalkozik. Ennek a résznek számos részletét, sőt a harmadik rész elejét már vizsgál-

tam (Fejes 2014; 2016), ezért most kizárólag a *temérdek* és a *vastag*, illetve az *olvas* etimológiájával kapcsolatos megjegyzéseire térnek ki.

A *temérdek* 'sok, rengeteg' < 'vastag' korábbi megfejtési kísérleteit, nevezetesen a *tämír* 'vas' -*lik* képzős alakjából, illetve a magyar *töm*, *tömör* családjából való eredeztetést egyaránt elveti. Az előbbivel szemben az a kifogása, hogy a feltételezhető 'vasság' jelentéséből aligha fejlődhetett melléknév; az utóbbi ellen az a kifogása, hogy míg a *temérdek* *tömérdek* alakváltozata új keletkezésű, addig a *töm* már régóta következetesen *ö*-vel fordul elő – ezt a problémát egyébként a TESz. (III: 963) is említi. Mindkét meglátással egyet kell értenünk. Szilágyi N. javaslata szerint a szó a török *tämír-däk* ~ *tämír-däg* 'vas-szerű' alakból eredhet. Ez hangtanilag tényleg meggyőző, de szemantikailag nem mondható problémátlan. Ezt ellensúlyozza az a kétségtelenül helytálló megfigyelés, hogy a *vastag* elején is *vas*, a végén is *-tag* áll (a *t* : *d* különbség a zöngésségi hasonlással, az *a* : *e* különbség a magánhangzó-harmóniával magyarázható). Azt pedig az MSzFE is felveti, hogy a *vaskos* és a *vastag* talán a *vas* származéka. Szilágyi N. szerint „pontosan értették, hogy a *tämír-däk*-ben mit jelent a *tämír*, és úgy vették, hogy ha az ennek megfelelő *vas*-hoz ugyanazt a szöveget kapcsolják hozzá (a megfelelő hangtani szabályok szerint), amely amabban is ott van, akkor az is éppen 'vastag'-ot fog jelenteni”.

Kétségkívül érdekes ötlet, de kérdés, mennyiben visz közelebb minket a két szó eredetének megoldásához. A fő probléma nem az, amit Szilágyi N. fesseget, hogy sosem fogjuk megtalálni azt a bizonyos török nyelvet, amelyik így hatott a magyarra. Sokkal inkább az, hogy ha a szóban forgó törökben a *tämír-däk* jelentése még 'vas-szerű' volt, akkor eredetileg a *vastag*-nak is ezt kellett jelentenie – márpedig akkor kérdés, hogy később miért változott hasonlóan a kettő jelentése. Ha pedig a *tämír-däk* jelentése már 'vastag' volt, akkor hogyan azonosították a magyar *vas*-sal? De ha a szónak még meg is volt mindkét jelentése – ahogy ma a magyarban a *magos*-nak az eredeti, 'magokkal rendelkező', illetve 'fügőleges irányban kiterjedt' jelentése is megvan –, vajon hogyan kapcsolták össze a beszélők a kettőt? (Ma a hétköznapi magyar beszélők a *magos* két jelentését aligha kapcsolják össze.) Nyilván kis fantáziával fel lehetne vázolni elképzeléseket, miként lesz a 'vasszerű'-ből 'vastag', de igazolni aligha lehetne – Szilágyi N. nem utal más nyelvekből hasonló jelentésváltozásra, és én sem tudok ilyenekről. Ráadásul emellett ott van az a kérdés is, hogy a *vaskos* eredetileg milyen képzés, mi lehetett az

eredeti jelentése, hogyan változott, illetve miért a *temérdek* és a *vastag* jelentéséhez hasonlóan?²

Szilágyi N. másik példája az *olvas*. A TESz. (II: 1078–1079) szerint a finnugor eredetű szónak **lovas* lenne a szabályos alakja, de hangátvetés történt benne, bár ezt fonotaktikailag semmi sem látszik indokolni. A hasonlóan nyilatkozó MSzFE (3: 501–503) szerint bizonyos hasonló alakú és jelentésű török szavak (pl. ócsuvas **ula-* 'olvas') hatására következett be az alakmódosulás – az EWUng. (1061) azonban a metatézist valószínűtlennek tartja. Szilágyi N. feltételezése szerint a magyar szó átke-rülhetett valamelyik török nyelvbe, de mivel ott szó *l*-lel nem kezdődhet,³ protetikus magánhangzóval létrejött az **uluvaš* alak, amit aztán a magyar visszakölcsönzött, és ebből szabályosan fejlődött *olvas*. Kétségkívül elmés felvetés, ugyanakkor számos kétséget is ébreszt. A 'számol, olvas' jelentésű szavak kölcsönzésére tipikusan jellemző, hogy azokból a nyelvekből kölcsönzik, amelyek beszélőinél a számolás (kereskedelem stb.) vagy éppen az írásbeliség fontosabb szerepet játszik a kultúrában, és azokba a nyelvekbe, amelyek beszélőinél ez a szerep kisebb. Általában azt feltételezzük, hogy a török nyelvű népek írásbeliség szempontjából „magasabb szinten álltak”, ezt támasztja alá, hogy – mint arra Szilágyi N. is utal – a *betű*, *ír*, *szám* szavak is a törökből származnak. Márpedig akkor nem világos, hogy miért kölcsönözte volna a török ezt a szót a magyarból. (Ha már kölcsönözte, akkor elképzelhető, hogy presztízs-okokból kiszorította az eredeti alakot.) Ha pedig azt feltételezzük, hogy olyan szélesebb körű kétnyelvűség volt, amelyben könnyen áramlottak szavak egyik nyelvből a másikba, akkor az a kérdés merül fel, hogy miért érezték szükségét a magánhangzó betoldásának, ha egyszer a magyarban hozzászokhattak az *l* kezdetű szavakhoz? Nem állítom, hogy Szilágyi N. hipotézisét el kell vetnünk, de attól is távol áll, hogy valószínűnek tarthassuk. A fentiek azonban további problémákat is felvetnek.

² A magyar török jövevényszavaival foglalkozó legfrissebb szakirodalom (Róna-Tas – Berta 2: 1236) a *temürlik* alakból kísérli meg levezetni a *temérdek*-et, de ezt az *rl* > *rd* változás valószínűtlensége miatt elveti. Nincs nyoma annak, hogy Szilágyi N. felvetését, miszerint eleve egy *d* elemet tartalmazó képzőből származna a szó, ismerné (a bibliográfiában Szilágyi N. neve egyáltalán nem szerepel). Ugyanakkor a *temürlik* jelentéseként az 'iron (like)' szerepel, ami nem a 'vasság', hanem a 'vas-szerű' megfelelője.

³ Szilágyi N. az *l* mellett az *r*-t említi szó elején tiltott mássalhangzóként, de ezek mellett a nazálisok is tiltottak (Johanson 1998: 31), tehát a tiltás a szonóránssokra vonatkozik.

Az első, hogy Szilágyi N. (1999: 359) azzal kezdi a harmadik részt, hogy a magyar nyelvtörténetben⁴ a finnugor elemek megkülönböztetett figyelemnek örvendenek, a más nyelvekből származó elemek zavaró tényezőkként jelennek meg, mintha „veszélyeztethetnék nyelvünk tiszta finnugorságát és a finnugor nyelvtudomány végső győzelmét”. Ebből már az sem világos, miért gondolja, hogy ez veszélyeztetné a finnugor nyelvtudományt (illetve hogy a finnugor nyelvtudomány miért érezné magát ilyesmitől veszélyeztetve), ha egyszer korábban ő vádolja a rokonságelméletet azzal, hogy nem különbözteti meg a rokonságot a származástól, illetve azt vallja, hogy egy nyelvnek csak egy őse lehet (Szilágyi N. 1999: 356–357). A rokonságelmélet alapvetése, hogy egy nyelv akár mennyi idegen elemet átvehet, attól még nem fog más nyelvcsaládba tartozni – tehát semmi „félnivalója” nincs az idegen elemektől. De még kevésbé világos, hogyan állíthatja ezt, ha pl. az MSzFE (3: 501–503) – éppen egy kifejezetten finnugor szemléletű kiadvány! – olyan esetben is felhívja a figyelmet a lehetséges török hatásra, amikor az igen bizonytalan?

A második, hogy milyen alapon állítja, hogy a magyarban a török elemek „túl jelentősek ahhoz, hogy könnyűszerrel túltehesük rajta magunkat” (Szilágyi N. 1999: 359)? Már az is kérdéses, mit jelent az, hogy túl tesszük magunkat egy-egy nyelvi hatáson – mindenestre olyasmit sugall, hogy a magyar nyelvtörténészek kevés figyelmet fordítanak a török hatásra, vagy egyenesen megpróbálják azt letagadni. Ehhez képest ezt néhány párhuzammal próbálja alátámasztani, hoz egy szerkezeti hasonlóságot a kirgizzel és kettőt a a dobrudzsai tatárral, két közmondást (az egyik vándorelem, a másiknak talán tényleg csak a csuvasban mutatható ki megfelelője), és a fent ismertetett két, igen bizonytalan etimológiát. Mindezt elenyésző ahhoz képest, amit a török nyelveknek a magyarra gyakorolt hatásának mértékéről tudunk, és aligha befolyásolja az összképet.

A harmadik, hogy ha a szent mókus kitalált példájánál rámutat arra, mennyire nem lehet megbízni a történeti nyelvtudomány módszereiben, akkor miért várja, hogy az ő etimológiai ötleteit komolyan vegyűk? Ami a szent mókust illeti, ha tényleg feltételezzük, hogy azok az adatok állnak rendelkezésre, amelyeket Szilágyi N. megad (tehát nincs román adat,

⁴ Érdemes felfigyelni a fókusz eltolódására: eddig a pontig a történeti nyelvészetről és a családfaelméletről általában esett szó: ugyan magyar példákon keresztül, de maguk a példák általános érvényűek. Itt hirtelen fordulattal a magyar nyelvtörténet kerül célkeresztbe, de nem derül ki, mi az, amit a magyar nyelvtörténészek másképp csinálnak, mint mások. Legfeljebb a román nyelv-

meg mondjuk szláv sem; nincs meg az *ezmó* forma; az obi-ugor hitvilágban viszont valóban szent a mókus), akkor az etimológia kifejezetten meggyőzőnek tűnik, még ha mai tudásunkkal ezt másképp is látjuk. A *te-mérdek* és az *olvas* eredetére vonatkozó feltevései viszont bármennyire elmések és szakszerűek, ahhoz nem elég meggyőzőek, hogy ebben az esetben egyértelműen török hatásról beszélhessünk. Elég furcsa az, hogy a cikk elején bizalmatlanságot kelt a módszerben, majd a módszert alkalmazva tényként kezel olyan dolgokat, melyeket a módszer is legfeljebb lehetségesnek mutat.

A negyedik egy bonyolultabb szemléleti kérdés. Azt kérdezi, hogy – megengedve, hogy az ő etimológiai javaslatai helyesek – milyen eredetű szó akkor az *olvas*, illetve a *vastag*? A történeti nyelvtudomány ezekre egyértelmű választ ad. Lehet, hogy Szilágyi N. nem elégedett ezekkel a válaszokkal, és az is elképzelhető lenne, hogy a történeti nyelvtudomány másképp viszonyuljon ezekhez a kérdésekhez, de a válaszok meglehetősen egyértelműek.

Ha azt feltételezzük, hogy az *olvas*-t a magyar a törökből kölcsönözte vissza, akkor ez a magyarban egyértelműen török jövevényszónak minősül. Hasonlóképpen az erdélyi *nyám* 'rokon, rokonság' szót román jövevényszónak mondja a TESz. (II: 1034–1035), pedig az a román *neam* 'nemzettség, rokonság, rokon' átvétele, az viszont a magyar *nem* 'nemzettség' átvétele. A történeti nyelvtudománynak ugyanis az a gyakorlata, hogy olyan eredetűnek tekinti a szót, amilyen nyelvből az bekerült a célnyelvbe, függetlenül attól, hogy oda milyen nyelvből került. Nyilván ez a kritikus szemlélő számára nagyon egyoldalú megközelítésnek, szinte csőlátásnak tűnhet, de két jó oka is van. Az egyik, hogy így tarthatjuk számon, hogy milyen nyelvek között volt közvetlen érintkezés (ez nem feltétlenül jelent népek közötti érintkezést is, gondoljunk a magyar nyelv latin jövevényszavaira). A másik, hogy ellenkező esetben már egy-egy szó eredete is borzasztóan összetett lehetne, minél messzebbre tudjuk visszavezetni, annál inkább. És ez nemcsak azért jelentene problémát, mert nem tudnánk összesíteni az eredményeket (pláne, ha több szinten is lehetséges többféle magyarázat), hanem azért is, mert egyes szavak eredetét messzire, másokét csak a közvetlen forrásig lehetne visszavezetni,

vészeti hagyománytól való eltérésre van utalás, de ebből nem derül ki, hogy tényleg a magyarok csinálják rosszabbul, mint mások, vagy a románok jobban – esetleg hogy ezek a szemléletek hogyan jelennek meg, ha nem is a világ nyelvészeti hagyományaiban, de legalább a régióban.

és az összkép inkább azt mutatná, hogy milyen szavak eredetét tudjuk messzire visszavezetni, mint azt, hogy valóban hol vannak a szókincsünk gyökerei. E gyökereket azonban aligha érdemes firtatni, hiszen nyilván olyan nyelvekben, nyelvállapotokban vannak, melyekről ma semmit sem tudunk.

Érthetetlen továbbá, hogy ha ez valóban probléma Szilágyi N. számára, akkor ez a gondolatmenetében miért csak itt merül fel. Ha ugyanis ezzel a szemlélettel nem ért egyet, akkor már az *ezmó* esetében is rá kellene kérdeznie, hogy miért kell ezt román jövevényszónak tekinteni. Ha ugyanis a szlávból került a románba, akkor román is, meg szláv is – és ha a magyar úgy átalakította, hogy protetikusan magánhangzót tett elé (ahogy feltételezése szerint a török is az **uluvaš*-ban), meg még a diftongust is hosszú magánhangzóvá alakította át, akkor bizony magyar eredetű is. Legálábbis az ő érvelése ezt az elemzést kívánná.

A *vastag* esete annyiban bonyolultabb, hogy a Szilágyi N. által feltételezett folyamat ritka, bár nem példa nélküli. Olyan szavak tartoznak ide, mint az *elemista*, *egyetemista*, *forgalmista*, *gyárista*, *irodista*, *zongorista*; *dorgatórium*, *pipatórium*, *szilvórium*; *sétafikál*, *urizál*; *elméletice*, *gyakorlatice*, *lényegice*, *telefonice*; *iskolaundorítisz* stb. (a példák forrása: Nádasdy 2007; Grétsy 2010). Ezekben az a közös, hogy a toldalék jövevényelem, miközben a *tő* hol eredeti magyar, hol jövevényszó (de a *tövet* és a *toldalékot* nem együtt kölcsönözte a magyar). A *tő* eredetétől függetlenül mindegyik esetben belső magyar szóalkotásról kell beszélünk. A gyakorlatban ezek a szerkezetek semmiben nem különböznek attól a jóval gyakoribb esettől, mint amikor magyar képzőt teszünk idegen *tő*höz (*szőrföl*, *külság*), vagy amikor idegen elemekből alkotunk összetett szavakat: a *tengerpart* esetében sem tesszük fel a kérdést, hogy akkor ez most török vagy olasz szó, és nem tartjuk török és olasz eredetűnek egyszerre, hanem magyar szónak tartjuk, mert a magyar nyelvben jött létre – más kérdés, hogy egy török és egy olasz jövevényelemből. Persze mondhatjuk azt, hogy ez a szemlélet is csőlátásról tanúskodik, ugyanakkor a gyakorlat ezt indokolja: gondoljunk bele, milyen eredetűként kellene számon tartanunk pl. a *kávėbab* szót, melynek előtagja a magyarba az oszmán-törökből került, oda az arabból (oda meg talán egy omói nép- és nyelvnevből alakult földrajzi névből), utótagja pedig szláv jövevényszó, melynek eredetét az indoeurópai alapnyelvig lehet visszavezetni. Az összetétel ugyan a magyarban jött létre, de persze idegen mintára (valószínűleg a német *Kaffeebohne* mintájára, de azt is megelőzhette az angol *coffee bean*, és ki tudja, meddig lehetne még visszavezetni). Ha a szavak eredetében mindezekkel egyszerre szeretnénk elszámol-

ni, az ugyanúgy kaotikus képhez vezetne, ahogy a családfa és a „gyöke-
rek” egyesítése, amit Szilágyi N. (1999: 359) is kénytelen elvetni.

Ugyanakkor nem hallgathatjuk el azt a tényt, hogy a mai gyakorlat sem teljesen következetes. Ha ugyanis mindig az utolsó lépést tartjuk döntőnek és a származást meghatározónak, akkor ez miért nem vonatkozik a jelentésváltozásokra is? Ha ugyanis a *part* az olaszból került a magyarba, de időközben jelentősen megváltozott a jelentése (ami eredetileg ’kikötő’ volt), akkor miért nem minősül már magyar szónak? Vagy ha az *egér* számítógépes perifériára utaló jelentése angol hatásra alakult ki, akkor ebben a jelentésben miért nem minősül angol jövevényszónak? Vagy ha a szó formája alakul át a felismerhetetlenségig, akkor miért tartjuk még mindig jövevénynek? Pláne, ha mind az alakja, mind a jelentése teljesen megváltozik? Persze azt, hogy a szó korábbi előzménye egy másik magyar szó, amelynek az előzménye idegen, ettől még számon tarthatnánk, a gyakorlat azonban nem ez.

6. Miért ijedünk meg egy mókustól?

Szilágyi N. írásában megkérdőjelezi a történeti nyelvtudomány megbízhatóságát, implicit módon talán még tudomány mivoltát is. Az első részben amellet érvel, hogy adathiány esetén a történeti nyelvészet nagyokat tévedhet, mert eredményeit nem tudja ellenőrizni. A második részben azt kifogásolja, hogy a történeti nyelvtudomány a nyelvek viszonyait az egyoldalú családfamodellben vizsgálja – ennek egy alternatíváját is megpróbálja felállítani, de maga is arra a következtetésre jut, hogy az elképzeléseinek megfelelő modell valójában használhatatlan. A harmadik részben azt kifogásolja, hogy a nem rokon nyelvek hatásait a magyar nyelvtörténet kevéssé veszi figyelembe: példái azonban egyfelől semmilyen módszertani újdonságot nem tartalmaznak, másfelől viszont – minden erényük ellenére – messze nem bizonyítják, hogy az adott esetekben idegen hatással kell számolnunk.

Hiába tehát az érdekes egyéni meglátások és az elmés ötletek, hiába rendíti meg első olvasásra saját tudásunkba vetett bizalmunkat ez az írás, az érvek alapos végiggondolása után arra kell jutnunk, hogy a módszer, ha nem is tökéletes (sosem gondoltuk annak), alapjaiban véve vállalható – főképp, hogy hatékony megújítására semmiféle komoly javaslatot nem kapunk. Egyvalami azonban valószínűleg továbbra is nyugtalanítani fog bennünket: a szent mókus példája.

Mert hiába láttuk be, hogy olyan könnyen azért mégsem állhat elő az a tévedés, melyet Szilágyi N. feltételez, és hogy ha az ötlet fel is merülne, a nyelvtörténészek aligha hinnének benne olyan mélyen, mint ő sugallja: azt

azért be kell látnunk, hogy adathiányból kifolyólag mégiscsak előfordulhatnak hasonló melléfogások. Nem is az a megrázó, hogy Szilágyi N. szerint akár több tucatnyi ilyen hibás etimológia lehet a TESz.-ben: tekintve, hogy a szócikkek száma jóval meghaladja a tízezret, valószínűleg bárki ennél jóval magasabbra tippelné a tévesen meghatározott szóeredetek számát egy ekkora kiadványban. A szent mókus példája maga a megrázó: hiába érvel később Szilágyi N. amellett, hogy a *temérdek* vagy a *vastag* etimológiája is rossz lehet, ez nem érint minket ennyire mélyen. És nem véletlen, hogy Szilágyi N. a nyelvtörténet során korrigált szómagyarázatok egyikét sem érezte annyira meggyőző példának, mint ezt a kitaláltat; ahogy az sem, hogy a sok példa közül éppen ez lett a címadó. Ez ugyanis az elevenünkbe vág, mert őseink hitéről szól. Ez a kérdés pedig mindenkit érdekel, vagy azért, mert túl nagy jelentőséget tulajdonít az ilyen kérdéseknek, vagy éppen mert az zavarja, hogy mások milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak neki.

Akik szerint történelmünk, illetve amit arról gondolunk, alapvetően meghatározhatja azt, hogy kik vagyunk, felháborodhatnak azon, hogy a történeti nyelvtudomány a maga semmire sem jó módszereivel (illetve, tudjuk, „módszereivel”) akár azt is elhitethetné velünk, hogy őseink egy nyomorult kis rágcsgáló előtt – amelyik, mint azt a közismert vicc is mondja, csak abban különbözik a patkánytól, hogy jobb a piárja – hajbókoltak. Ennek az ármánynak meg nyilván az a célja, hogy a magyarok önérzetét megtörje, őket kisémmizze, a föld felszínéről is eltörölje. Akik viszont viszolyognak a múlt iránti túlzott rajongástól, attól ijedhetnek meg, hogy a múltmániások rákapnának a szent mókusra, vissza akarnák hozni a kultuszát, az autók hátulján pedig megjelenéne a testükkel a mai határokat kirajzoló mókusok, melyek köréjük kerített bozontos farka a Trianon előtti határokat mutatná. A szent mókus víziója nem azért riasztó, mert azt mutatja, hogy a tudomány tévedhet, hanem azért, mert egy ilyen tévedés a jelenünket és a jövőnket is átrajzolhatja.

4. ábra: A mi *ur*-unk

(Forrás: Molodcova, M. A.: *Bukvar*. Sziktiivkar, 1934.)

Valójában ezeket a víziókat is árnyalnunk kell. Mert mai felháborodásunkat az is okozza, hogy ki hallott már akkora hülyeséget, hogy az emberek a mókusokat istenítenék. Ha azonban lennének hiteles néprajzi adataink a mókuskultuszról, akkor sokkal kevésbé tartanánk furcsának. Ha pedig ráadásul éppen nyelvrokonainknál lenne nyoma (vagy olyan népeknél, akikkel nyilvánvalóan érintkeztünk), akkor egyáltalán nem lenne furá feltételezés, ha úgy vélnénk, hogy az *ezmókus* annak a jele, hogy valaha a magyaroknál is megvolt. Így nem érdekelne minket jobban, mint a *temérdek* vagy a *vastag* eredete.

6. Cherchez la femme?

Az *ezmókus* adat nem tűnik túl közismertnek. Internetes kereséssel Szilágyi N. cikkén kívül néhány arra visszautaló helyen sikerült fellelni, illetve Mokány (1997) cikkében fordul elő. Szilágyi N. nem jelöli adata forrását, Mokány *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* c. kötetre (Márton et al. 1977) hivatkozik, igaz, csak Márton – Péntek 1977-ként. Ez a kötet egyértelműen kijelenti, hogy „Az *ezmókus* az *ezmó* és a *mókus* kontaminációjával keletkezett” (Márton et al. 1977: 133). Ezzel kapcsolatban már Szilágyi N. (1999: 348) is kifejezi fenntartásait, de azt mondja, „de jobbat nem tudunk, tehát elfogadjuk ezt is, mert azért elég hihető-

nek látszik”, bár berzenkedik, hogy „az sem elég világos, hogy egy olyan rettenetes személyt, mint az ezmó, hogyan lehet egyáltalán kapcsolatba hozni egy olyan kedves állattal, mint a mókus”.

A magyarázat azért is furcsa, mert a szóvegyülés vagy egy új, a vegyült szavakétől különböző jelentést hoz létre (*citrom + narancs* → *cit-rancs* 'grapefruit', *cső + orr* → *csőr*; *csatorna + alagút* → *csalagút*, *smoke + fog* → *smog* stb.), vagy eleve két rokon értelmű szó között megy végbe, és egy harmadik, szintén rokon jelentésű alakot eredményez (*kiabál + ordít* → *ordibál*, *rémít + ijeszt* → *rémiszt*, *zavar + kerget* → *zargat* stb.). Nagyon szokatlan, hogy két, egymástól erősen különböző jelentésű szó kontaminációjával olyan szó keletkezzen, amelynek jelentése tökéletesen megegyezik az egyik alkotóelemével, míg a másikhoz nem lesz semmi köze. Mindez arra késztet minket, hogy más eredetmagyarázatok lehetőségét is megvizsgáljuk.

Mint fentebb említettük, Szilágyi N. leragad a román 'sárkány' jelentésnél, bár a román forrásokból (Macrea 1958: 958; Breban 1980: 679; Vinereanu 2008: 922) kiderül, hogy a román szó elsődleges jelentése is 'mesebeli gonosz óriás'. Ennek az óriásnak van egy nőnemű párja is. A magyar adatok között erre csak a Mokány (1997: 77) által idézett *ężnyóné* 'mesebeli óriás anyja, felesége'⁵ (ÚMTSz. 2: 241) alak utal, a romániai magyar nyelvváltozatok szótáraiban (Márton 1972: 279–280; Márton et al. 1977: 133) ilyen alakra nincs utalás (talán csak azért, mert a román jövevényszavakra szorítkoznak, ez pedig már román kölesönszóval alkotott összetétel vagy képzés). Ennek megvan a román megfelelője, a *zmeoaică* (Macrea 1958: 958; Breban 1980: 679), amelyről a magyar szakirodalom egyáltalán nem emlékezik meg, holott könnyen lehet az *ezmókus* kulcsa.

Elképzeltető, hogy a *zmeoaică* bekerült a csángóba *ezmójka* vagy *ezmóka* alakban, és ennek alapján jött létre az *ezmókus*. A TESz. a *mókus* címszavában (TESz. II: 945) utal egy Balassinál előforduló, bizonytalan jelentésű, de a 'mókus' jelentéssel is jól összeegyeztethető *móka* alakra, illetve felhívja a figyelmet a *cica* ~ *cicus*, *kutya* ~ *kutyus* típusú alakpárokra: ezekben a tövet hangutánzóknak vagy állathívogatóknak, míg az *-a-t* és az *-us-t* is kicsinyítő képzőnek mondja. Ha ezek az alakpárok – vagy hasonlóak – előfordulnak vagy előfordultak a csángóban, akkor könnyen lehet, hogy az *ezmókus* ezek mintájára jött létre. (Persze a *mókus* hatását

⁵ Filológiai érdekesség, hogy míg Mokánynál a 'mesebeli óriás anyja, felesége' jelentés van megadva, az általa forrásként idézett ÚMTSz.-ben csupán 'mesebeli óriás felesége' szerepel.

ekkor sem lehetne tagadni, és ez a hatás is közel állna a kontaminációhoz, de csak kísérőjelenséggként játszana szerepet a folyamatban.) Ugyanakkor tény, hogy *ezmóka* vagy hasonló alak a csángóból nincs dokumentálva: ha lenne, az kétségtávol megerősítené feltételezésünket. (Megjegyzendő, hogy Márton (1972: 279–280) egy *ezmóg* alakot is hoz – Márton et al. 1977-ben ez nem szerepel, és egy másik, a korábbi kiadványban szereplő alakváltozat is hiányzik⁶ –, ami szintén levezethető a *zmeoaičă* átvételéből és „visszahímműsítéséből”, bár kétségtelenül lehet más magyarázata is, például a többes szám jelének alkalmi zöngésülése és a tő részeként való azonosítása.) De ha a *zmeoaičă* átvételének semmi jele sincs, akkor sem kell azonban feltétlenül elvetni a *zmeoaičă* hatásának lehetőségét.

Az általános kétnyelvűségnek köszönhetően ugyanis a csángók alkothatták az *ezmókus*-t a *zmeoaičă* mintájára úgy is, hogy azt nem vették át. Ennek pontos menetét természetesen lehetetlen rekonstruálni, de megpróbálok bemutatni egy olyan forgatókönyvet, amelyben valami hasonló megtörténhet. Valaki hazatér egy útról, és a közösségben elmeséli azt a mesét, amit román környezetben hallott. Valahogy így: *Megy haza az ezmo, otthon már várja a felesége, az ezmóka*. A közönség kuncog, hiszen világos számára, hogy az *ezmóka* nem magyar szó, csak játékos alkotás, a román *zmeoaičă* (és persze az *ezmó*) mintájára. Lehet, hogy a mesélő eleve viccnek szánta ezt a torzítást, de lehet, hogy csak a román szöveg csengett a fülében, és nem találta a megfelelő magyar szót (talán bevett megfelelője nincs is). A siker mindenesetre arra bátorítja, hogy újabb nyelvi játékokkal próbálkozzon: *Alighogy megterít, belép az ezmókus*. Ez aztán hatalmas sikert arat, és az esetre a jelenlevők később is visszautalgatnak úgy, hogy az *ezmó* helyett *ezmókus*-t mondanak. A sikernek persze része, hogy az alak egybecseng a *mókus*-sal, és nyilván humoros, hogy egy nagy, erős, akár gonosz szereplő neve egy kis aranyos állatéra emlékeztessen. (Feltételezhető, hogy a *mókus* ’pasas’ jelentése, mely a TESz. (II: 945) szerint csak a 20. század elejétől dokumentált, a csángóban nincs meg, de ha mégis, az csak izgalmasabbá teszi a játékot.) Az *ezmóka* esetében ilyesmiről nincs szó, azt senki sem emlegeti. Az *ezmókus* fokozatosan, kezdetben egy kis körben az *ezmó* szinonimájává válik,

⁶ Ezzel magyarázható az a furcsaság is, hogy Mokány (1997: 77) azt írja: „ide tartozik még – szerintem – a népmesében előforduló *ěžnyó* ’félelmetes, erős mesebeli óriás’ (Gajcsána – Dunántúl: ÚMTSz. 2: 241) adat is” – ő ugyanis csak Márton et al. 1977-et nézi, miközben Márton (1972: 279) az *ěžnyó* alakot is egyértelműen ide vonja, igaz, éppen az ’óriás’ jelentést nem adja meg.

és hogy miért is mondják így, fokozatosan feledésbe merül: azok is használják, akik nem ismerik a történetét.

Természetesen ez a lehetőség semmivel nem biztosabb, mint az, hogy a *vastag* a *temérdek* mintájára keletkezett, vagy hogy az *olvas*-ban a viszsza-olvasás miatt van látszólagos metatézis. Nem is az a célom, hogy új megfejtést adjak az *ezmókus* eredetére. Csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy míg Szilágyi N. az *ezmókus* egy viszonylag megnyugtató magyarázatát igyekszik szembeállítani egy elképzelt téves megoldással, az általa ajánlott magyarázat is számos kérdést vet fel. (Ezzel persze végső soron saját magával támasztja alá azt az állítását, hogy a nyelvészek nagyon tudnak hinni az egyébként kellőképpen nem igazolt magyarázatokban is.)

Végezetül még egy problémára szeretném felhívni a figyelmet. Szilágyi N. Sándor nem jelzi, hogy honnan tud az *ezmókus* létéről: maga is találkozott vele, vagy csak a szakirodalomból értesült róla, és ez esetben hol. Mindenesetre jó okunk van feltételezni, hogy az adat Márton et al. (1977: 133) szótárára megy vissza. Érdekes módon azonban, bár elvben ugyanarra az adatbázisra támaszkodik, Márton (1972: 279) az *ezmó* mellett nem említi *ezmókus*-t, van benne viszont (ugyanebben a jelentésben) *ezmóhús*. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a két adat ugyanaz: mindkettő FI rövidítés⁷ mellett jelenik meg, és Márton 1972-ben emellett a Gajdárt jelentő 34-es szám (vö. Márton 1972: 174) szerepel, míg Márton et al. 1977-ben a székelyes csángóra utaló „szcs” (vö. Márton et al. 1977: 31) rövidítés. Mivel pedig Gajdár székelyes csángó település (vö. Márton 1966: 36), joggal feltételezhetjük, hogy ugyanarról az adatról van szó. Ez azt is implikálja, hogy a szó valószínűleg igen szűk körben, talán csak egyetlen településen, sőt, ott is csak a beszélők szűk köre számára ismert (ami különös fénytörésbe helyezi azt a spekulációt, hogy csak ez az alak marad meg, és eredetének minden nyoma eltűnik).

Márpedig ha a két adat ugyanaz, akkor az egyik változat minden bizonnyal sajtóhibából ered. Valószínűbb lehetőség, hogy a korábbi adat a hibás, és a későbbiben javították: emellett szól az is, hogy az *ezmóhús* ’mesebeli sárkány, vitéz, táltosló [sic]’ magyarázata talán még az *ezmó*-

⁷ Ennek feloldása „Az RSZK Akadémiája Etnográfiai és Folklor Intézete Kolozsvári Osztályának helyszíni hangfelvétel gyűjteménye, illetőleg a helyszínen lejegyzett szövegei” (Márton 1972: 169), illetve „Az RSZK Akadémiája Etnográfiai és Folklor Intézete Kolozsvári Osztályának helyszíni hangfelvételgyűjteményéből, illetőleg a helyszínen lejegyzett szövegeiből” (Márton et al. 1977: 33).

kus-énál is problémásabb lenne. De nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a korábbi adat a helyes, és később csúszott be hiba. A kérdést legfeljebb a forrás ellenőrzése, illetve további terepmunka tudná tisztázni. Mindenesetre maga a példa azt mutatja, hogy a nyomtatott szövegekben nem szabad megbízunk, és akár egy sajtóhiba is félreviheti a kutatást. Óvakodjunk azonban arra a következtetésre jutni, hogy a nyomtatás teljesen alkalmatlan nyelvi adatok továbbítására, vagy hogy a szedők felelőtlen, link alakok, akiket csak szakmai gögjük tart vissza annak elismerésétől, hogy valójában semmit sem ér a munkájuk.

Irodalom

- Breban, Vasile (1980), *Dicționar al limbii române contemporane*. Editura științifică și enciclopedică, București.
- Csepregi Márta (2007), *Napolskikh, Vladimir – Siikala, Anna-Leena – Hoppál Mihály* (eds), *Khanty Mythology*. *Nyelvtudományi Közlemények* 104: 264–271.
- Fejes László (2014), *Családfamodell*. In: Bíró Bernadett – Sipőcz Katalin – Szeverényi Sándor – Szuncova Ekaterina (szerk), *Kozmács értelmező szótár: Írások a hatvan esztendő Kozmács István tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Szeged. 29–55.
- Fejes László (2016), *Dől a fa? Magyar Nyelvjárások* 54: 95–120.
- Grétsy László (2010), *Telefonice*. *Szabad Föld*, október 29.
<https://szabadfold.hu/hobbi/telefonice-235415/>
- Janhunen, Juha (1989), *On the role of the flying squirrel in Siberian shamanism*. In: Hoppál, Mihály – von Sadvoszky, Otto J. (eds), *Shamanism: past and present* 1. Fullerton, Budapest – Los Angeles. 184–190.
- Johanson, Lars (1998), *The structure of Turkic*. In: Johanson, Lars – Csató, Éva (eds), *The Turkic languages*. Routledge, London. 30–66.
- Kulemzin et al. [Кулемзин, В. М. – Лукина, Н. В. – Молданов, Тимофей – Молданова, Татьяна] (ред.) (2000), *Энциклопедия уральских мифологий. Том III. Мифология хантов*. Издательство Томского Университета, Томск.
- Macrea, Dimitrie (1958), *Dicționarul limbii române moderne*. Editura Academiei Republicii Populare Române, București.
- Márton Gyula (1966), *A jelentő mód jelen idejű tárgyas személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban*. *Magyar Nyelvjárások* 12: 35–45.
- Márton Gyula (1972), *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Márton Gyula – Péntek János – Vöő István (1977), *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

-
- MSzFE 1967–1978 = Lakó György (főszerk.), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mokány Sándor (1997), Szódarabok. Néprajz és Nyelvtudomány 38: 77–88.
- Napolskikh, Vladimir – Siikala, Anna-Leena – Hoppál, Mihály (eds) (2008), Mansi mythology. Encyclopaedia of Uralic mythologies 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nádasdy Ádám (2007), Kitaláció. Modern Talking 105. Magyar Narancs, június 21.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Szilágyi N. Sándor (1999), A szent mókus, avagy a módszer buktatói. In: Pozsgai Péter (szerk.), Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Táton, Budapest. 345–365. <https://mnytud.arts.klte.hu/szilagyi/mokus.pdf>
- TESz 1967–1984 = Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÚMTSz 1979–2010 = B. Lőrinczy Éva (főszerk.), Új magyar tájszótár I–V. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vértes Edit (1990), Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vinoreanu, Mihai (2008), Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică. Alcor Edimpex, București.